УДК 94:332.3(477.7)

ДЕМУРА Ю.М., Донецький національний університет

Демура Юрій Миколайович (1961 р.н.). У 1985 р. закінчив історичний факультет Донецького державного університету. Директор Донецького індустріального технікуму. Здобувач кафедри історії України Донецького національного університету. Тема кандидатської дисертації – "Іноземні колоністи в соціально-економічному розвитку Північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.)"

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ ТА ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЯХ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я В XIX СТ.

Висвітлені причини переселення, заснування населених пунктів і господарське освоєння Північного Приазов'я німцями та менонітами. Підкреслюється, що вивчення цих питань дозволяє не тільки визначити роль іноземних колоністів у становленні господарських традицій Північного Приазов'я, але і виявити тенденції регіональної економіки в історичній ретроспективі і місце держави у визначенні цих тенденцій. Зроблено висновок про виняткове значення впливу німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я, як самих багатіших і влаштованих, на суспільний розвиток південного регіону імперії протягом XIX ст.

On the basis the reasons for resettlement, the foundation of towns and villages and economic development of the Northern Azov Region by Germans and Mennonites. It is emphasized that given problems studying makes it possible to determine the role of foreign colonists in the formation of the economic traditions in the Northern Azov Region as well as to find the tendencies in regional economy in the historical retrospective and the position of the state in these tendencies determination. It reveals the reasons, consequences and features of migratory processes: immigrations of Germans and Mennonites to Russian Empire. The conception about the great influence of German and Mennonite colonies on the social development in southern regions of Russian Empire during XIX cent.

У Північному Приазов'ї історично склався багатопрофільний господарчий комплекс, що потенційно є запорукою економічної потужності регіону та добробуту його населення. Важливий внесок у формування цього комплексу внесли іноземні колоністи, в тому числі німці. Вони були одними із перших поселенців цієї території, а етнічний фактор багато в чому спрямовував її господарський розвиток, визначаючи соціально-економічне "обличчя" регіону. Дослідження соціально-економічного розвитку німецьких колоністів дозволить з'ясувати їхню роль у становленні господарських традицій Північного Приазов'я, а також місце самого регіону в загальноукраїнських процесах XIX ст.

Дослідниками різних часів проблема ролі німецьких колоністів у економічному розвитку Північного Приазов'я висвітлювалася в двох історіографічних напрямках – загальні дослідження історії німців на південних теренах Російської імперії (А. Клаус, І. Кулініч) й історичні студії з колонізації та соціально-економічного розвитку Північного Причорномор'я та Приазов'я (А. Скальковський, О. Дружиніна, В. Кабузан, В. Пірко) [1]. Причому таке розпорошення питань, дотичних даної теми, характерно для

історіографії XIX - початку XX ст., радянського періоду та сучасного стану наукової розробки проблеми.

Метою даної розвідки є висвітлення господдарського освоєння німцями теренів Північного Приазов'я, організації сільськогосподарського виробництва в німецьких колоніях та визначення ролі німців у економічному житті регіону.

Заселення Північного Приазов'я стало одним із заходів російського уряду щодо освоєння південних степових територій, що їх приєднала Росія протягом XVIII ст. Перш за все у справі заселення регіону царський уряд розраховував на кримських греків, які були переселені сюди в 1779-1780 рр. Втім, господарські орієнтації греків (пріоритет тваринництва) та неможливість невеликою кількістю населення окультурити значні земельні площі вже в перше десятиліття XIX ст. змусили шукати нові шляхи освоєння приазовської цілини.

Це і обумовило появу в Північному Приазов'ї німецьких поселенців, які ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. брали участь у колонізації Новоросії і заснували ряд поселень у Бердянському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії, а також у Катеринославській губернії [2]. Політичне та релігійне невдоволення, нестача землі, перенасичення ринків праці в містах, тиск високих податків – таким був комплекс причин, що стимулювали масову еміграцію населення з німецьких земель. І незважаючи на те, що для основної маси переселенців, яка їхала освоювати незаймані території, привабливішою для переселення країною була Америка, наприкінці XVIII ст. починається масова еміграція німецьких громадян у Російську імперію. Головним аргументом для німецькомовного населення в рішенні обрати Росію своєю майбутньою батьківщиною були запрошення та обіцянки російського уряду, а також активна діяльність вербувальників, щедро оплачуваних російськими властями [3].

Первинна колонізація вихідцями з німецьких земель Південної України в свою чергу розпадається на три етапи: 1) 1803-1806 рр., – коли були засновані Гросслібентальська група колоній під Одесою, шведські колонії під Бериславом (Херсонська область), перші колонії в Криму – Нойзацька (під Сімферополем) і Цюрихтальська (під Феодосією) групи та Кронеталь; молочанські колонії та колонії Глюкстальської групи; 2) 1808–1811 рр. – засновані католицька Кучурганська та лютерансько-католицька Березанська група поселень; 3) 1814-1823 рр. – утворені 17 бессарабських та 17 маріупольських колоній, а також 5 колоній вюртемберзьких сепаратистів [4].

Колоністи представляли різні соціальні верстви, строкатістю відзначалася й конфесійна належність німців. Серед них були лютерани, католики й меноніти – сектанти анабаптисти голландського походження.

Значно зріс потік мігрантів після того, як у 1817 р. було проведено межування земель грецьких поселенців і невикористані ними території стали надаватися німцям у розмірі 60 дес. на двір на правах майорату, за яким земля нероздільно переходила у спадок старшому синові у німецькій родині або ж роді. Права та обов'язки колоністів визначав Статут про колонії, за яким німці отримували пільги в оподаткуванні та торгівлі, а також звільнення від рекрутської повинності та сплати податків (на 10 років), свобода віросповідання, надання одноразової допомоги, право вільних операцій з землею [5]. У колоністів існували особливі правила, якими регулювались навіть кількісні показники населеності кожного селища. Так, правилами передбачалось у кожному селищі певне число господдарів-сімей, а саме від 20 до 22. Якщо кількість родин збільшувалася хоча б на одну, то потрібно було засновувати нову колонію [6]. Місцевою адміністративною владою у цих колоніях виступали округові наглядачі, які підпорядковувались спеціальному кабінету по південним колоніям.

В 1823-1825 рр. у районі міста Маріуполя налічувалося вже 17 нових німецьких поселень: Кіршвальд (територія сучасного селища Вишнювате), Розенгард, Нігенгоф, Шембаум (територія сучасного селища Листвянка Запорізької області), Кразенгард, Кронздорф, Розенберг, Грунау (територія сучасного селища Розівка Запорізької області), Вікерау (територія сучасного селища Кузнецівка Запорізької області), Рейхенберг (територія сучасного селища Багатівка Запорізької області), Кампенау, Міррау, Кєйзендорф, Гетланд, Нейгоф (територія сучасного селища Новодворівка Запорізької області), Ейхвальд – засновані в 1823 р., Єлізавєтдорф засновано в 1825 р. Крім католиків, тут оселились лютерани і меноніти [7]. У 1823 р. менонітські колоній об'єднали в Маріупольський менонітський округ.

Після 1842 р. уряд припинив надання пільгових державних наділів щойно заснованим колоніям. Лише двом з них у Маріупольському повіті – Дармштадту і Марієнфельду – у 1843 р. був відведений казенний наділ при надзвичайно виняткових обставинах. У тому ж році відбулося одруження спадкоємця престолу, майбутнього російського імператора Олександра II з принцесою Гессен-Дармштадською майбутньою царицею Марією Олександрівною. Наречена попросила у свого жениха дозволу оселити на півдні України, на казенному земельному наділі, кілька відомих їй селянських сімей з герцогства Гессен-Дармштадського. Олександр II виконав бажання принцеси [8].

Характерною рисою поселень німців була їх близькість один до одного. Кожна колонія була розпланована "самым правильным и просторным образом". Під одним дахом кожного з німецьких будинків знаходилось помешкання господаря,

стайня та клуня. Для своїх чисельних будівель колоністи у великому обсязі використовували місцеве каміння. Цегла та черепиця виготовлялася на власних заводах з місцевої сировини. Один із таких заводів знаходився в колонії Остгейм. У Корнталі подібний завод розташовувався на околиці селища. Заводи по виготовленню цегли та черепиці були також у Грінталі, Даудріху та Марієнталі [9].

Великі площі земель, відсутність податей і повинностей надавали німцям можливість отримувати великі врожаї. Колоністи використовували чотирипільну зернову систему землеробства. Кожний рік одне поле засівалося яровою пшеницею, друге – ячменем, третє – вівсом, четверте – знаходилось під паром. При цьому частину поля під паром засівали кукурудзою та картоплею, використовуючи органічні добрива.

Обробляли землю так званим колоністським плугом, де дерев'яний леміш був замінений залізним. Згодом, коли поле заростало борною травою, його починали обробляти букером, тобто німецьким трилемішним плугом на глибині від 1,5 до 2,5 вершків. Орання цим знаряддям тривало протягом цілого літа декілька раз, залежно від росту борної трави.

Цей засіб обробки землі також у значній мірі призводив до великих врожаїв у колоніях німців. Втім практика запозичення німецького плуга росіянами призвела до великих витрат у зв'язку з тим, що були запозичені лише знаряддя обробки, а не технологія, тоді як саме в ній полягала перевага колоністів [10].

Завдяки більш сучасним засобам обробки землі з використанням органічних добрив у Маріупольському повіті протягом другої половини XIX століття спостерігалось лідируюче положення німців у галузі землеробства. Про це свідчать дані звіту Маріупольської повітової земської управи. Так, у звіті за 1884 рік зазначено, "що по відношенню до різних місцевостей перше місце займають поряд з грецькими поселеннями – Малоянісольською, Ялтинською, і три німецькі волості – Гранауська, Людвігстальська, Бергтальська" [11]. Середня врожайність по групі німців становила 4,3-сам жита, 8,2-сам пшениці, 10,7-сам ячменю, в той час коли відповідні показники по групі греків становили 4,3, 7,5, 9-сам відповідно.

Навіть у несприятливий рік, яким був для Маріупольського повіту 1886-й, німці змогли зайняти по врожайності серед різних категорій селян перше місце, в цей рік навіть жито вродило 3, пшениця – 6,5, ячмінь – 10,5-сам. Лідером у цьому році стала Людвігстальська волость, котра зібрала 3866 чвертей жита, 33221 чверть пшениці, 72072 чверті ячменя, 8828 чвертей вівса. А це порівняно з загальною картиною збору зернових по групі німців становило 40 % жита, 47 % пшениці, 47 % кукурудзи [12].

У 1887 році середні показники по повіту становили; жито – 4,3, ячмінь – 5,1, пшениця – 3,9-сам, у той час коли відповідні показники по групі німців були 6,3; 8,7; 6,8 сам [13]. Хліб збирали частково машинами для жниву, частково косами. Молотьба проводилась різноманітними засобами: від ланцюга до парової молотарки.

Таким чином, основою господарської діяльності німецьких колоністів було землеробство зернового напрямку. Більш високий рівень організації праці та технологічного оснащення дозволяв німцям не тільки стабілізувати функціонування свого господарства, але й розвивати його на шляху інтенсивного використання землі.

Характерним явищем у господарстві німців було розповсюдження шовківництва. Кліматичні умови Приазов'я сприяли розведенню тутових дерев. Велике значення мала і особиста свобода німців: ретельний догляд за шовковичним черв'яком був несумісний з працею з-під батога. В джерелах наводяться випадки, коли два німці-меноніти були висунуті на вручення нагород як такі, що відзначилися у насадженні шовковичних дерев [14].

Крім шовківництва, німці, як і болгари, були головними засновниками на Півдні України городництва. Найбільш поширеними культурами, що вирощували німці, були капуста, огірки, квасоля, тютюн. Слід зазначити, що частина продуктів йшла на продаж під час щорічних ярмарок.

Допоміжним заняттям у німецькому господдарстві було скотарство. Меноніти пройшли сільськогосподарську школу в Голландії, що обумовило в свою чергу накопичення корисного досвіду з питань догляду за худобою та виробництва масла. Враховуючи ці навички менонітів, уряд розмістив біля них емігрантів–німців, більша частина яких прийшла з міст і не мала сільськогосподарського досвіду. Крім того, запропонувавши менонітам грошові позики та різні пільги, уряд намагався впровадити в їх господарство та розповсюдити серед населення деякі нові галузі, зокрема тонкорунне вівчарство. Уряд надавав пільги та звільняв від податків тих господарів, що займалися розведенням тонкорунних овець [15]. За звітом Маріупольської повітової земської управи 1886 року в повіті налічувалося біля 61340 тонкорунних овець, до того ж всі вони належали німцям – колишнім колоністам.

Якщо худоба у поселян-греків переважно використовувалася як робоча, тяглова сила, то в німецькому господарстві, де обробляли землю виключно за допомогою коней, корів утримували лише для молочного виробництва. Німці розводили корів поліпшеної голландської (однак не чистої) породи. Роздрібна ціна червоної німецької корови коливалась від 50 до125 руб. [16].

У великій кількості німці утримували свиней. Рідко коли м'ясо свиней, що розводили у коло-

ніях, потрапляло на ринок, більша частина його призначалась для власного вжитку. Ніде в колоніях не можна було побачити свиней, усюди вони утримувалися в особливих місцях, або ж в огороджених дворах [17].

Паралельно з процесами господарського освоєння краю у середовищі німців спостерігався процес соціальної стратифікації. Ще А. Клаус у середовищі менонітів наприкінці 60-х років XIX ст. відмічав суттєві майнові та станові відмінності.

Населення менонітських колоній складалося: 1) з господарів – повних, половинних та чвертних, володарів двором повним та половинним; 2) з малосадибників, що володіють садибою у розмірі до 1/2 десятин без наділу, або ж з наділом до 12 десятин на одне господарство, що перетворив їх у розряд господарів, які утримують господарство напівземлеробське – напівпромислове; 3) з безземельних, що не володіли в межах загального наділу ані садибою, ані наділом. Поселенці цього розряду мешкали на землях, придбаних у приватну власність чи орендованих, або ж були ремісниками [18]. De jure права цих розрядів населення були однаковими.

Подушна подать для всіх категорій німців-менонітів також була однаковою. А. Клаус у п'яти колоніях, що утворювали Маріупольську менонітську округу, до першої категорії "господарів" відніс 49 родин, до другої – "малосадибників" – 126 родин (38 родин мешкали на орендованих землях), до третьої – "безземельних" – 92 родини, з яких 122 особи працювали ремісниками за наймом [19].

У 1867 році їхні землі були розподілені на угіддя. З цього часу садиби, пашні, сінокоси перебували виключно в користуванні подвірних господарів кожного сільського товариства.

Щодо зборів та повинностей розрізнялися категорії поселенців по кожній колонії окремо. Поземельну подать, збори на губернські та повітові повинності, усі натуральні повинності, збори на купівлю та утримання громадських помешкань, на будівлю мостів, огорож господарі сплачували залежно від його земельного наділу, тобто половинний господар – половину, а чвертний – чверть. Право випасу залежало від розміру подвірного маєтку. Так, володарі повного маєтку мали право пасти від 20 до 25 голів худоби. Половинний господар випасав половину, а чвертний – четверту частину своєї худоби.

Малосадибники вносили за мирським присудом, власне за свою садибу, особливу річну плату в загальну касу. Так, у 1867 році вони користувалися правом випасу від 2 до 5 голів худоби, з платою до загальної каси від 14 до 50 коп.

Громадське управління менонітів було схоже з управлінням німецьких колоній взагалі. Справи товариства вирішувалися на сході, де брали участь усі власники дворів. Адміністративна та виконавча влада була зосереджена в сільському приказі, що складався з шульца та двох бейзицерів, які вибиралися сходом на два роки.

Законодавство про колоністів не відповідало вимогам часу і це було відчутно ще в 40-ві роки XIX ст., коли колоністи знаходилися в ізольованому положенні, що заважало їм злитися з загальним населенням імперії. Тому з 1871 року іноземні колоністи були переведені на положення поселян-власників і підпорядковані загальному управлінню.

Меноніти керувалися мирською системою, запровадженою законом від 19 березня 1764 р., що допускає до розподілу між спадкоємцями або членами родини лише рухоме майно, все інше нерухоме майно (земельні площі, будівлі) успадковувалося лише однією особою з родини менонітa. Зазначимо, що німці вважали, щоб задовольнити ці потреби необхідно мати земельний маєток у 60 десятин, тому саме такий розмір господарства був найбільш поширеним.

Зростаюча кількість населення вже існуючих первісних колоній змушувала поселян задовольняти надалі свої земельні потреби шляхом купівлі нових ділянок у великих землевласників на власні, приватні та громадські кошти. Це підтверджується відомостями, що містяться у "Ведомости о землевладении в Мариупольском уезде за 1893 год", в якому зафіксовано перехід 1022 десятин землі від дворян до німців – приватних власників [20]. Безземельні німці мали змогу не лише купувати землю у приватну власність, чи отримати її за рахунок "овчарных земель", а й орендувати її. Останній спосіб широко використовувався. Деякі громади брали необхідні їм ділянки землі в довгострокову оренду і влаштовували на них селища й хутори. Німецькі хутори, що утворювалися безземельними, існували декілька десятків років. Ці господарства мало чим відрізнялися від господарств німецьких колоній. Навіть тут німецькі господарства середньої родини намагалися наблизитися до традиційних 60 десятин [21].

Так, за даними І. Олександровича зменшенню у повіті приватного крупного землеволодіння сприяло придбання земель товариствами у великих землевласників. Тільки за останні два роки німці-поселяни придбали у своє володіння 1400 десятин. Крім цього, вони взяли у довготривалу оренду маєток площею в 3600 десятин [22]. Свідчення, наведені у статистико-економічних таблицях по Катеринославській губернії за 1885-1886 роки, констатують, що в Гранаузькій волості з 978 родин власників землі та 538 родин безземельних, орендарі становили 1467 осіб з загальною площею орендованої землі в 9748 десятин [23].

Для представлення процесу майнового розшарування наведемо такі дані: по групі німців на 1886 рік селянського населення налічувалося 1861 родина, з яких 1312 (70 %) мали земельні маєтки, але понад 30 % (549 родин) землі не мали

в межах загального наділу. З них до 60 десятин мали 46 % родин, а до 120 десятин – 215, до того ж з 1654 родин, обробляли землю самостійно – 81 %, "с упрягой" – 14,5 %, наймом – понад 4 %, а біля 12 % родин не мали посівів взагалі [24]. Ці дані ілюструють поширену серед німецького населення самостійну систему ведення господарства.

Розвиток капіталістичних відносин у другій половині XIX ст. привів до посилення процесів соціальної диференціації. В цей час помітно виділяється верства багатих господарів, які мали великі площі землі, найманих робітників та сільськогосподарський реманент.

Так, джерела наводять нам ім'я Мирона Андрійовича Янцена, що володів 761 десятинами придатної та 580 десятинами непридатної землі, мав 29 плугів (більше ніж у інших землевласників), копальню та млин [25].

Таким чином, німецькі переселенці, які прибули на територію Північного Приазов'я на початку XIX століття, змогли не лише добре пристосуватися до нових умов існування, але й налагодити ефективне господарство. Основним заняттям німців було хліборобство (зернового напряму), тваринництво, садівництво та тютюнництво. Німці серед інших поселян виділялися виключно високою культурою землекористування. Процес освоєння нових земель та упорядкування свого господарства, активізував майнову диференціацію на яку наклала відбиток традиційна система земленаслідування, що зумовила появу та поширення поселень-хуторів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Выпуск 1. – СПб., 1869. – С. 32.; Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) // УЖ. – 1990. – № 9. – С. 21.; Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1730-1823. – Одесса: Гор. тип., 1836-1838. Ч. 1-2.; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – 279 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970. – 383 с.; Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). – М., 1976. – 308 с.; Пірко В. Заселення степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк: Український культурологічний центр, 1998. – 55 с.
2. Пірко В. Вказ. праця. – 55 с.
3. Лях К. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.). – Дис. канд. іст. наук. – Запоріжжя, Запорізький державний університет. – 2005. – С. 54.
4. Там само. – С. 58.
5. Клаус А. Наши колонии ... – С. 32.
6. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. IX. – Ч. 1. Таврическая губерния. – СПб., 1849, – С. 100.
7. Клаус А. Наши колонии ... – С. 32
8. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні … – С. 21.
9. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 100.
10. Борисов В. Труженики степи // Живописная Россия. – Т. 5. – Ч. 2. – СПб., 1897. – С. 48.
11. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1884 год. – Мариуполь: Печатано в типографии А. Франтова, 1885. – С. 21-22.
12. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год. – Мариуполь: Печатано в типографии А. Франтова, 1887. – С. 17
13. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1887 год. – Мариуполь: Печатано в типографии А. Франтова, 1888. – С. 11.
14. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1888 год. – Мариуполь: Печатано в типографии А. Франтова, 1889. – С. 28.
15. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ), 2-е собрание .– 1831. – Т. 5. – № 344. – С. 465-466.
16. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1887 год. – С. 20.
17. Борисов В. Труженики степи … – С. 48.
18. Клаус А. Наши колонии. ... – С. 153.
19. Там само. – С. 155.
20. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. – Вып. 2. – Екатеринослав, 1887. – С. 27.
21. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. 110, оп. 1, спр. 13, арк. 12.
22. Краткий обзор Мариупольского уезда. – Мариуполь: Типография А. Франтова, 1884. – С. 24.
23. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Вып. 2. – Екатеринослав, 1887. – С. 408.
24. Там само. – С. 407.

Надійшла до редколегії 22.03.2008 р.